

थोर प्रेरणादायी विचारवंत मानवेंद्रनाथ रँय यांच्या योगदानाचा अभ्यास

डॉ. संभाजी संतोष पाटील

श्री. शि. वि. प्र. संस्थेचे महाविद्यालय,
शिंदखेडा, जि. धुळे (महाराष्ट्र) भारत

प्रस्तावना —

मानवेंद्रनाथ रँय हे राष्ट्रवादापासुन मानवतावादा पर्यंत विचारांची गरुडझेप घेणारे विचारवंत होते. भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी प्रयत्न करणारे रँय यांचे फार मोठे कार्य होते. तर्कशुद्धता आणि विज्ञाननिष्ठता हे त्यांच्या विचारांची वैशिष्ट्ये होती. ते क्रांतीकारक, प्रखर राष्ट्रवादी कट्टर मार्क्सवादी, राजकारणी आणि शेवटी नवमानवतावादी अशा विविध भुमिका बजावुन राजकीय स्वातंत्र्यासाठी त्यांचे योगदान वाखाण्याजोगे होते. भारतीय लोकांच्या सांस्कृतीक प्रबोधनाच्या आणि पुनर्स्थानाच्या कार्यात रँय यांनी केलेली वैचारीक वाटचाल बहुमोलाची आहे. स्वातंत्र्य, बुद्धीप्रामाण्य आणि धर्मनिरपेक्षता नैतीकता या तीन सांस्कृतीक मुल्यांवर आधारलेला मुलगामी नवमानवतावाद मांडून रँय यांनी व्यक्ती व समाज यांच्या प्रगतीला पोषक असे विचार मांडण्याचे काम केलेले आढळते. रँय यांच्यावर स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर यांच्या राष्ट्रभक्तीचा प्रभाव पडला होता. भुमीगत क्रांतीकारक चळवळीचे नेते प्रकाशचंद्र डे यांच्याबरोबर ते भुमिगत चळवळीत सामील झाले. या कार्यासाठी उघडपणे पैसा मिळणे कठीण झाल्यामुळे लुटमार करणे अशा मार्गनी पैसा उभा करून त्यांनी क्रांतीकार्याला फार मोठा हातभार लावला. जतीन मुखर्जी यांच्या नेतृत्वाखाली त्यांनी प्रखर क्रांतीकारकाची भुमिका बजावली. रँय यांची भौतिकवाद आणि मानवतावादी दृष्टीकोन यांची नितांत श्रद्धा होती. मार्क्सच्या भौतिकवादी विचारांशी रँय सहमत होते. मार्क्सप्रमाणेच रँय यांनीही धर्म ही बाब त्याज्य मानली. कार्ल मार्क्सचा ऐतिहासिक भौतिकवाद त्यांना मान्य होता. रँय यांच्या नवमानवतावादात मानव हाच प्रत्येक गोष्टीचा मानदंड होता. व्यक्तीस्वातंत्र्य हे मानवतावादाचे मुख्य तत्व त्यांनी मानले होते. स्वातंत्र्याचा शोध ही एक जीवनसृष्टीतील प्रेरणा आहे. असे ते म्हणत. ज्यांना स्वातंत्र्य

डॉ. संभाजी संतोष पाटील

1Page

प्रेरणेची तीव्र जाणीव आहे आणि ते उपभोगण्यासाठी लागणारी पात्रता ज्यांच्यामध्ये आहे अशा व्यक्तीच मुक्त समाज निर्माण करू शकतील अशी त्यांची धारणा होती. रॅय यांनी भारतीय सामाजिक व राजकीय विचारांत महत्वाचे योगदान दिलेले आहे. जगात मोठ्या प्रमाणारवर परिभ्रमण आणि जागतिक चळवळी मधला प्रत्यक्ष सहभाग यामुहे रॅय यांच्या विचारांचा एक वेगळेपण व प्रगल्भता आलेली दिसून येते. त्यांच्या राजकीय विचारांवर आतंरराष्ट्रीय राजकारणाचा जेवढा प्रभाव दिसतो. तेवढा त्यांच्या आधी अन्य कोणत्याच भारतीय विचारवंता बाबत आढळत नाही. मानवेंद्रनाथ रॅय यांनी आपला वैचारिक प्रवास राष्ट्रवादाच्या विचारप्रणाली पासुन सुरू केला असला तरी ते पर्व त्यांच्या आयुष्यात फारच अल्पकाळ टिकले होते. नंतरच्या दोन्ही कालखंडात मार्क्सवादी आणि मुलग्राही मानवतावादी रॅय यांची धारणा राष्ट्रवादाला प्रतिकुल अशीच राहीली होती. राष्ट्रवादी अवस्थेत असतांना रॅय जरी समृद्ध असले आणि अलौकीक—अतिमानवी शक्तीवर विश्वास बाळगत असलेतरी धर्माचा विचार बुद्धीप्रामाण्याच्या अंगाने केला जावा आणि ईश्वर संकल्पना शास्त्रीय परिभाषेत मांडली जावी अशी त्यांची त्यावेळी धारणा होती.

संशोधनाची उदिष्ट्ये :—

१. मानवेंद्रनाथ रॅय यांच्या कार्याची माहीती अभ्यासणे
२. मानवेंद्रनाथ रॅय यांनी भारतास दिलेल्या योगदानाची माहीती जाणुन घेणे.
३. रॅय यांचे राष्ट्रवाद व आतंरराष्ट्रवाद याविषयी विचारांची माहीती अभ्यासणे.
४. रॅय यांनी केलेल्या प्रयत्नांची माहीती जाणुन घेणे.

शोधनिबंधाचा उद्देश :—

“थोर प्रेरणादायी विचारवंत मानवेंद्रनाथ रॅय” यांच्या योगदानाचा अभ्यास करणे हा प्रस्तुत लघुशोध निबंधाचा उद्देश आहे.

संशोधन पद्धती :—

प्रस्तुत लघुशोध संशोधनासाठी दूर्यम स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला असुन त्यात प्रकाशीत, अप्रकाशीत ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, साप्ताहीके, वृत्तपत्रे, इंटरनेट इत्यादी पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. संकलित माहीतीच्या आधारे लघुशोध निबंधाच्या अभ्यासाची योग्य मांडणी करण्यात आली आहे.

रॅय यांचे संघटीत लोकशाही विषयी विचार :—

रॅय यांचे आपल्या विचारात व्यक्तीस्वातंत्र्याला महत्वाचे स्थान दिले आहे. सर्व मानव समान आहेत. समाजामध्ये कोणताही भेदभाव न मानता सर्वांना विकासाची समान संधी मिळेल. व्यक्तीला आपल्यातील सुप शक्ती, क्षमता, व गुण यांचा पुर्ण विकास करण्याची संधी मिळावी या हेतुने रॅय यांनी संघटीत लोकशाहीची कल्पना मांडली रॅय यांना प्रतिनिधिक लोकशाही तसेच सर्वकष शासन पद्धती मान्य

डॉ. संभाजी संतोष पाटील

2 Page

नक्ती ते म्हणतात वर्तमानकाळात ज्या प्रकारची लोकशाही अस्तित्वात आहे. ती सदोष आहे कारण निवडणुकीच्या मधल्या काळात जनतेला हक्क नसतात. एवढेच नाही तर आपत्तीकोसळल्यानंतर विधिनियमांच्या अधिसत्तेच्या साहाय्याने सुटका करून घेणे प्रसंगी अशक्य होते. यासाठी रॅय म्हणतात. वर्तमान लोकशाही पध्दतीने सुधारणा करून संघटीत लोकशाहीची स्थापना करण्यात यावी. ज्यात शासन सर्वोच्च पदस्थ अशा व्यक्तीच्या हातात न राहता जनतेच्या संघटीत शक्तीतच असते जनतेने आदेश देण्याची शक्ती राहील. निवडणुकीने संसदीय लोकशाही जनतेला नामधारी बनविते परंतु संघटीत लोकशाहीत त्याला खरोखर हक्कांची प्राप्ती होऊ शकेल म्हणुन केंद्रीकरणाचा पुरस्कार करणारी लोकशाही सुध्दा निष्फल दर्जाची असते असे रॅय म्हणतात. लोकांनी आपले सार्वभौमत्व साक्षात व अखंड वापरात आणावे प्रतिनिधींच्या हाती ते सोपवुन लोकांना सत्तावंचीत व्हावे लागु नये यासाठी महत्वाचे बदल त्यांनी सुचविलेले आहेत. त्यांनी लोकसमीती हा महत्वाचा घटक सांगितले आहे. लोकसमिती हे स्थानिक लोकांचे संघटन असल्यामुळे तिच्यावर आधारित असलेल्या लोकशाहीला 'सुसंघटित' लोकशाही असेही नामविधान रॅय यांनी केले आहे. लोकसमित्यांनी पुढीलप्रमाणे कामे करावीत हे त्यांना अपेक्षित होते.

१. लोकांचा ईच्छेचा सतत अविष्कार करित राहुन राष्ट्रीय संसदेतील तसेच सबंधित प्रांतिक विधिमंडळातील लोकप्रतिनिधिंना मार्गदर्शन करणे.
२. राष्ट्रीय संसदेसमोर तसेच सबंधित प्रांतिक विधीमंडळासमोर जी प्रास्ताविक विधीविधाने असतील त्यांच्यासंबंधी मतप्रदर्शन करणे.
३. राष्ट्रीय संसदेसाठी, तसेच प्रांतिक विधीमंडळासाठीही उमेदवाराचे नामनिर्देशन करणे
४. राष्ट्रीय व प्रांतिक सरकारच्या एखादया कायदयावर किंवा कार्यकारी निर्णयावर जनमतदर्शन घ्यावे अशी मागणी करणे.
५. राष्ट्रीय संसदेने किंवा संबंधीत प्रांतिक विधिमंडळाने विचारार्थ एखादे विधेयक घ्यावे, यासाठी लोकांकडुन अभिक्रम सुरू करणे.
६. गव्हर्नर जनरल किंवा संबंधित प्रांताचा गव्हर्नर यांना प्रत्यावहन करण्याबाबत शिफारशी करणे
७. विशिष्ट मतदार संघातुन राष्ट्रीय संसदने वा संबंधीत प्रांतिक विधिमंडळात निवडुन गेलेल्या प्रतिनिधींना ते मतदारांनी घातलेल्या अटीप्रमाणे वागत नसल्याच्या कारणावरून प्रत्यावहन करायचे असल्यास हया बाबतच्या शिफारशी देणे.

लोकसमितीने एका बाजुने स्थानिक स्वराज्य संस्था म्हणुन काम करायचे आणि त्यावेळी दुसऱ्या बाजुने राज्यसंस्थेवर नियंत्रण ठेवुन तिला मार्गदर्शन करायचे लोकसमित्यांच्याब्दारे प्रत्येक नागरिक शासनाच्या कार्याविषयी माहीतगार होईल.आणि त्याची सत्ताही घेतली जाईल अशी रॅय यांची अपेक्षा होती. राजकीय पक्षाऐवजी लोकसमित्यांकडे सत्ता संक्रमीत झाल्याने खरी लोकशाही शक्य होईल. विधीमंडळाचे सदस्य हे या समित्यांचे फक्त प्रवक्ते आणि राज्यसंस्था ही केवळ माहीती केंद्र असेल राजकीय पक्षांच्या उमेंदवारांच्या

डॉ. संभाजी संतोष पाटील

3Page

स्पर्धेत लोकसमित्या स्वतःचे पक्षविरहीत उमेदवार उमे करून निवडुन आणतील ते फक्त स्थानिक लोकशाहीलाच जबाबदार राहतील संघटीत लोकशाहीची ही योजना यशस्वी व्हायची असेल तर त्यासाठी जनतेच्या राजकीय जाणिवा प्रगल्भ आणि राजकारणाबदूलची आस्था तीव्र असणे रॅय यांना आवश्यक वाटते. प्रत्येक व्यक्ती विवेकनिष्ठ आहे आणि इतरा—इतक्याच सुप विकास क्षमताही अंगी बाळगुन आहे अशी रॅय यांची धारणा होती. शासक हे वर्गीकरणच त्यांना निराधार वाटते. व्यक्तीला तिच्या मानवी गुण धर्माची शिक्षणाब्दारे जाणिव करून दिल्यास ती विवेकजागृत व नितीमान होऊ शकेल असा विश्वास ते व्यक्त करतात. या समाजव्यवस्थेचा आपणच शित्पकार असुन त्यात इष्ट ते परिवर्तन आपण घडवुन आणु शकतो हा आत्मविश्वास व्यक्तीला प्राप्त व्हावा असे रॅय म्हणतात. त्यांच्या मते आत्मविश्वासु लोकच खरी लोकशाही व नवसमाज निर्माण करू शकतात.

राष्ट्रवाद आणि आंतरराष्ट्रवाद विषयी विचार :—

राष्ट्रवाद प्रतीगामी असुन प्रत्येक देशाने व समाजाने त्यापासुन स्वतःला वाचविले पाहीजे असे रॅय यांचे मत होते. राष्ट्रवादामुळे लोकशाही भ्रष्ट होते. राष्ट्रवादाच्या पगडयाखाली लोकशाहीचा कारभार व्यक्तीवादास मारक ठरतो. राष्ट्रवादाची लोकशाही झालेल्या अनिष्ठ युतीतुनच तिला सर्वाधिकारशाहीची बाधा जडली. राष्ट्रवादाचा शासन प्रकार कोणताही असो त्याचा गम दावा असा असतो की तेच सामुदायिक अस्तित्वाचे प्रतिनिधित्व करते आणि त्यानुष्ठीने व्यक्तीचे कोणतेही हक्क वा सुखसोयी हीरावुन घेण्याचा ज्याला पुण अधिकार असतो. तो व्यक्तीच्या एकुण बेरजेपेक्षाही कितीतरी मोठे असे अमुर्त सैधांतिक महत्व राष्ट्रला प्राप्त होते व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याला ते जाचक ठरते. राष्ट्रवादाच्या आहारी जाऊन भारताने दुसऱ्या महायुद्धात मित्र राष्ट्राच्या बाजुने लढण्याचे नाकारले हे पाहुन रॅय यांना दुःख झाले होते. राष्ट्रवाद म्हणजे एखादे गंभीर संकट आहे अशा दृष्टीने रॅय यांनी राष्ट्रवादाचा विचार केला आहे.

मानवेन्द्रनाथ रॅय हे आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे सुक्ष्म अभ्यासक व निरीक्षक होते. भारतातील दुसऱ्या कोणत्याही विचारवंतापेक्षा त्यांच्यावर आंतरराष्ट्रीय घडामोडीचा प्रभाव अधिक होता. युध जन्य परिस्थिती रॅय यांनी मोठ्या प्रमाणावर लेखन केले आहे. आधुनिक आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील युध व शांतता या विषयी त्यांचे विचार उल्लेखनीय आहेत. तिसरे जागतिक युध झाले तर संपुर्ण मानवजातीचा संहार झाल्याशिवाय राहणार नाही अशी त्यांची धारणा होती. आंतरराष्ट्रीय संबंधावर बाधा येणारी विचारप्रणाली शीतयुद्धाला प्रेरणा देणारे संबंधावर रॅय यांनी टिका केली होती. मानवतावादाचा स्विकार केल्यानंतर त्यांच्या विचारात बदल झालेले दिसुन येतात. मानवजातीच्या अस्तित्वास धोका निर्माण करणाऱ्या विचारसरणीस त्यांचा विरोध होता. जगातुन युद्धे कायमची नष्ट करायची असतीलतर राष्ट्रराज्यांचे निर्मुलन होऊन जागतिक राज्याची स्थापना व्हावी लागेल असे रॅय यांचे मत होते. त्यांच्या मते राष्ट्रवाद झिडकारून मानवतावादी स्विकार करणाऱ्या व्यक्तीची मोठी संख्या प्रत्येक देशात वाढल्याखेरीज जागतीक शांतता साध्य होणे शक्य नाही. राष्ट्रराज्ये व आंतरराष्ट्रीय सहकार्य या दोन गोष्टी एकत्र नांदुच शकत नाहीत. राष्ट्रराज्ये अस्तित्वात आहेत तोपर्यंत आंतरराष्ट्रीय संघटनाही यशस्वी होण्याची मुळीच शक्यता नाही असे ते सांगत.

राजकीय विचार :—

रँय यांचे राजकीय विचार विकासाच्या तीन टप्पातुन आहेत राष्ट्रवाद, मार्क्सवाद, मानवतावाद इ. १९०२ ते १९१५ या काळात पहील्या अवस्थेत होता या काळात कट्टर राष्ट्रवादी नेत्यांच्या भुमिकेत क्रांतीकारी म्हणुन वावरणे या काळात राजकीय विचारांचे योगदान ते देऊ शकले नाहीत इतर हींदी विचारखंता प्रमाणे रँय सुध्दा स्वातंत्र्य चळवळीचे नेते होते. वेळोवेळी त्यांनी आपली मते मांडलेली आहेत १९१५ ते १९४६ हा त्यांच्या राजकीय विचारातील मार्क्सवादी कालखंड होय. दुसऱ्या महायुद्धानंतर त्यांच्या विचारांचा तिसरा टप्पा म्हणजे मानवतावादावर आधारलेला होता. मार्क्सवादावरील विश्वास ओसरत चालला होता. त्यांचे देशातच वास्तव्य असल्यामुळे आणि दुसऱ्या महायुद्धामुळे त्यांचा विचार बदलला. यानंतर बदललेला त्यांचा विचार मात्र अखेरपर्यंत टिकला. अभिजात मानवतावाद हि त्यांनी राजकीय विचाराला दिलेली देणगी होय. त्यांचा संपुर्ण विचार स्वातंत्र्यलढ्यापासुन व स्वतंत्र भारताविषयीचा जाणीवेतुन झाला आहे. समकालीन समस्यांनातोड देत त्यांना भेदुन जाणारी दृष्टी राजकीय विचारखंतासाठी आवश्यक असते व ती रँय यांच्या ठिकाणी होती. मार्क्सवादाच्या अनुषंगाने मोठया प्रमाणात लेखन करून आणि वास्तवाशी तडजोड करित तात्कालिकांच्या पलीकडे झेप घेण्याचे त्यांनी प्रयत्न केले.

रँय यांनी पक्षरहीत लोकशाहीचे समर्थन केलेले आढळून येते. राजकीय पक्षांची देशव्याप्ती संघटना असल्यामुळे आणि पक्षाचे निमंत्रण आणि नियम कठोर असल्यामुळे केंद्रीकरणाचे दोष निर्माण झाले आहेत. राजकीय पक्ष लोकांना चुकीच्या मार्गाकडे नेण्याचा प्रयत्न करतात. पक्षाचे कार्य सत्ता हस्तगत करण्याचे नाही. किंवा पक्षाच्या सदस्यांवर नियंत्रण ठेवण्यास नाही तर त्यांचे खरे कार्य म्हणजे व्यक्तीला त्यांची कर्तव्य, अधिकार सामाजीक व नैतिक जबाबदार्यांचे शिक्षण देण्याचे आहे. राजकीय पक्षांनी पक्ष स्वार्थ सोडुन निरपेक्ष बुध्दीने व्यक्तीला सामाजिक कार्यात भाग घेण्यासाठी प्रोत्साहन दिले पाहीजे. परंतु प्रत्यक्षात तसे घडत नाही. खेड्यातील जनतेच्या समितीकडे सत्ता दिली पाहीजे आणि व्यक्तीची निवड पक्षीय दृष्टीकोनातुन न करता स्वतंत्र व्यक्ती म्हणुन करण्यात यावी. या समितीने तिच्याकडे सोपविलेल्या कार्याचे संचालन स्वतःच करावे.

आर्थिक विचार :—

नियंत्रीत राज्य एकाधिकार व्यवस्था व मुक्त अर्थव्यवस्था रँय यांना मान्य नव्हती. मुक्त अर्थव्यवस्थेत विरोध करून रँय म्हणतात की, “ही व्यवस्था माणसांच्या शोषणाला मान्यता देते. उत्पादनाच्या साधनांवर राज्याची मालकी असल्याने शोषण थांबणार नाही. रँय यांनी सुचविलेल्या अर्थव्यवस्थेस राज्याचे नियंत्रण अर्थकारणावर असेल पण ते सर्वव्याप्ती राहणार नाही उत्पादन वाढविणे, मोठया उद्योगावर नियंत्रण ठेवणे मोठे व अवजड उद्योग चालविणे, सहकारी शेतीस प्रोत्साहन देणे. किमान वेतन निश्चित करणे आठ तासाचा कामाचा दिवस, समाजातील कमजोर लोकांना सुरक्षितता पुरविणे. रँय हे जमिनदारांच्या विरोधात होते कारण ही जमिनदारी पध्दतीच शेतीच्या आधुनिकीकरणातील प्रमुख अडसर आहे. जमिनदारी पध्दतीत होते कारण ही जमिनदारी पध्दतीच शेतीच्या आधुनिकीकरणातील प्रमुख अडसर आहे. जमिनदारी पध्दतीत

डॉ. संभाजी संतोष पाटील

5Page

दारिद्र्य वाढते. गरीबांची संख्या वाढते रॅय यांच्या मते नव्या अर्थव्यवस्थेत शेती पुरक उद्योगांचा विकास, पाणीपुरवठा, सुधारित वहातुक व्यवस्था इत्यादी गोष्टी अग्रक्रमाने येतात. सहकारी तत्वास नव्या अर्थव्यवस्थेत प्राधान्य असेल. स्थानिक गरजांच्या वस्तुंची निर्मिती सहकारी संस्था मार्फत होईल. गष्टपातळीवर सर्व सहकारी संस्थाचा संघ असेल यामुळे कार्यात एक सुत्रीपणा येईल. खाजगी व्यापार व उद्योग ही राहील. पण नफ्याचा उद्देश नसल्याने सहकारी संस्थेच्या स्पर्धेत ते टिकणार नाहीत असा आशावाद मानवेद्रनाथ रॅय यांनी व्यक्त केला.

मुल्यमापन :-

भारतीय राजकीय विचारात मानवेद्रनाथ रॅय यांनी इतर विचारवंतापेक्षा वेगळी भर घातलेली आहे. भिन्न विचारप्रणाली असलेला हा विचारवंत इतरापेक्षा वेगळा होता. स्वतंत्र प्रजेचे एक बुध्दीवादी विचारवंत म्हणुन या देशाच्या आधुनिक इतिहासात त्यांचे नाव कायम राहीले आहे. ते चिकीत्सक वृत्तीचे होते कोणताही विचार, तर्कशुद्धता आणि विज्ञाननिष्ठा यांच्या निकषावर तपासुन पाहण्याचा त्यांचा आग्रह होता. रॅय हे व्यक्ती स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते होते. व्यक्तीची प्रतिष्ठा व स्वातंत्र्य अबाधित राखण्यासाठी त्यांनी येणाऱ्या सर्व प्रसंगांना तोंड देण्यास सांगितले हे मुलतःएक चिंतक व राजकीय तत्वज्ञ होते. त्यांचा सुधरणावादी दृष्टीकोन होता. नवमानवतावादाची नैतीक पायांवर केलेली पुर्नमांडणी होती. माणसात असलेली मानवी प्रवृत्तीच विकासाला प्रेरक व उपयुक्त ठरू शकेल असे रॅय यांना वाटते. देशात वैचारिक क्रांती झाली पाहीजे आणि व्यक्तीस महत्व प्राप्त झाले पाहीजे. अशी त्यांची धारणा होती व्यक्तीस्वातंत्र्यासही त्यांनी फार महत्व दिले होते. त्यांची विचारसरणी उच्च स्वरूपाची होती त्यांचे विचार फारच उपयुक्त मोलाचे आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सुची

१. डॉ. भोळे भास्कर लक्ष्मण — भारतीय आणि पाश्चीमात्य राजकीय विचार, पिंपळपुरे अॅण्ड कं. पब्लीशर्स, नागपुर.
२. प्रा. मुळीक आर.जी — भारतीय राजकीय विचारवंत सौ. सिंधुताई राजाराम मुळीक वसंतनगर — सांगली.
३. प्रा. पाटील बी.बी — भारतीय राजकीय विचारवंत फडके प्रकाशन, कोल्हापुर.
४. बाचल.वि.मा. गोळवलकर स.म — आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत सुविचार प्रकाशन मंडळ, पुणे.
५. डॉ. पाटील वा.भा — प्राचीन व आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत प्रशांत पब्लीकेशन्स, जळगाव.